

Faragó József

Baba Dochia román mondájának nagymohai magyar változatai

1. 1966. április 6-án rögzítettem hangszalagra a Brassó (volt Felső-Fehér) megyei Nagymohában a *Dókhia* című mondát.¹ Elmondta a 77 éves Mátyás Dénes, az a méltán jeles vak mesemondóm, akinek páratlanul gazdag, több mint negyedfélszáz prózai folklórkalkotást felölelő repertoárjáról már 1969-ben és 1973-ban beszámoltam.²

A monda szövege, könnyebb megértés végett szögletes zárójelben néhány szónyi kiegészítéssel, a következő:

Egy ember a feleségivel a havasba lakott, kecskékkal gazdálkodott. Lett egy fiók. A felnőtt, az ember meghótt. A fia felnőtt, megházosodott. Meghótt a fia is, és a felesége maradt az anyjával, mint anyós. Há [az anyós] nagyon gonosz vót, és februárba aszmondta:

—*Né, nesze ez a szatyor, hozz ért epret, mert ha nem hozsz, a tóba doblak bé, a Szent Antal tójába, Szent Anna tavába — me [a menyecske neve] Anna vót.*

Ment a szegin menyecske és immádkozott, hogy az Isten segítse meg őtet, hogy hozhasson ért epret. Kilenc kozsókot³ vett fel, s ahogy ment felfelé, a hó mind kisebb: tett le egy kozsókot; mind kisebb: tette le. Amint kiment, min lerakta kozsókokot.

Hát már a ződ fű, az eper virágzott. Menyen tovább: az eper pirosodik. Mikor tovább ment: né, ért eper. A szatyrot megtötte eperrel, s mikor jött le, a kozsókokot min felszedte magára, s estére hazaért.

—*Na ni, anyám: hoztam ért epret.*

[*Erre az anyósa:*]

—*Hónap menyek fel a kecskékkal.*

Reggel rákésült, s felvette ő is a kilenc kozsókot, s ment a kecskékkal:

Sus, capre,

la munte!

Făurel,

găurel,

mărțișor,

pui sub cuișor.

Ment s [a kozsókokot] min rakta le. Há kiért, hogy má hó nem vót. Az eper virágzott. Ment tovább, hát né a sok piros eper. Legeltek a kecskék.

Há jött egy vihar, kezdett havazni. Elindult, hogy jöjjön le, de odakapta a hó, nem tudott lejőni. Ott pusztultak el, s kőé váltak a kecskék, kőé vált az asszony. Az asszonnak a seggiből csorgó foj ki.

Itt a vége.

Dénes bácsi a mondát nem románul hallotta, hanem fiatalkorában már a magyar nyelvű hagyományból örökölte („Há né az öregektől, az öregek annyit fojtatták”), ennek ellenére román eredete még a nem-szakember számára is kétségtelen: elárulja hősnőjének

¹ Mg 1336a. a kolozsvári Folklór Archívumban.

² Faragó József: *Ismerkedés Mátyás Dénes nagymohai mesemondóval*. Utunk XXIV(1969). 7. sz. 9. és Dénes Mátyás, *ein blinder Märchenerzähler*. Acta Ethnographica XXII(1973). 57–69.

³ *Kozsó*: háromnegyedes bunda. Vö. r. cojoc: ua. Változatairól, gyakoriságáról és elterjedéséről Márton Gyula–Péntek János–Vöő István: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Buk. 1977. 224–225.

neve (ez csak a Dénes bácsitól adott címben szerepel, a szövegben történetesen nem ismétlődik), valamint románul elhangzó verses mondókája. A szakember e szembetűnő külső jeleken túl a monda cselekményében is felismeri a román Baba Dochia (Dochia Anyó) mondájához fűződő szoros rokonságát.

Ki ez a Baba Dochia? Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Ovidiu Bîrlea román meseszótárának,⁴ valamint Romulus Vulcănescu frissiben megjelent román mitológiájának⁵ jóvoltából a személye köré fonódó hagyományokat könnyen-gyorsan áttekinthetjük.

Vulcănescu a román mitológia panteonjában „női meteorológiai félistenség”-nek („semidivinitate meteorologică feminină”) minősíti. Neve Evdochia mártírnő nevét őrzi, akinek a bizánci naptárban március 1-én (egy népi vélekedés szerint „az első tavaszi napon”) van az ünnepe. A román folklórban egyszersmind március első kilenc napjának, az úgynevezett *zilele babelor* (anyókák napjai) vagy egyszerűen *babele* (anyókák) védnöke. Az anyókák napjai a télből a tavaszba forduló átmeneti idő szeszélyes változatosságát jelképezik, s ugyanakkor meteorológiai jósnapok is: az egykori néphit szerint mindenikük időjárása az elkövetkező kilenc hónap hasonló időjárását jelzi.

Vulcănescu összegezése szerint: „Baba Dochia mondája egy olyan öreg pásztornőről szól, aki juhnyájacsakját, más pásztornőkkel együtt, a havas alján legeltette. Tudva, hogy az idő a havason változékony, kilenc kozsókot vett magára. A többi pásztornő azt tanácsolta, hogy ne menjen föl a [havasi] legelőre, amíg el nem telik a köztudomásúan szeszélyes március. Baba Dochia azt válaszolja, hogy ő nem ijed meg márciustól és fölmegegy a legelőre. Akkor március büntetésből megváltoztatta az időjárást, és mindjobban fölmelegítette azt a kilenc napot, amíg Baba Dochia a legelő felé tartott, mire ő a meleg miatt mindennap levett magáról egy-egy kozsókot. A kilencedik napon március, februártól három téli napot kölcsönözve, visszafordította a rossz időt. Ilyenformán Baba Dochia megbűnhődött, mert zúgolódott március ereje ellen: március örökre kővé változtatta, egy magas sziklává, a juhcskákat pedig kövekké körülötte.”⁶

A mondának ez a mítoszi típusa mind a Balkánon, mind az újlatin népeknél szélteben ismeretes, sőt az ógörög Niobé-mondához fűződő rokonsága folytán eredete bizonyosan az ókori mediterrán kultúrákig nyúlik vissza. A román folklórban szintén általános, elsősorban végig a Kárpátok mentén és a Nyugati-Havasokban, mint ember alakú kősziklák keletkezését magyarázó helyi monda.

Bîrlea, akit nemcsak a mítoszi, hanem a mesei Baba Dochia is foglalkoztatott, a hagyományban a fenti mondán kívül három mesetípust is körvonalazott. Ezek közül az első és „a legáltalánosabb Baba Dochiát olyan gonosz anyósként mutatja be, aki örökké acsarkodik a menyé ellen. Egyik altípusban [...] elküldi a menyét, hogy hozzon neki epret. Amint a hólepte tisztásokon sír, Isten meg Szent Péter találja reá, és csodát tesznek: kötényébe olyan parazsat adnak, amely eperre változik; vagy ritkább esetben egy tisztáson elolvastják a havat, és helyét eperrel töltik meg. Némelykor a havason egy tűz körül összegyűlt tizenkét hónap közül március a csodatevő. A virágok vagy az eper láttán Baba Dochia azt hiszi, hogy megérkezett a tavasz, és juhával (vagy kecskéivel) a havasba indul, [...] kilenc (vagy tizenkét) kozsókba öltözve. Mivel meleg van, vagy bőségesen

⁴ Bîrlea, Ovidiu: *Mică enciclopedie a poveștilor românești*. Buc. 1976. 13–16. Vö. még Mușlea, Ion-Bîrlea, Ovidiu: *Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Hașdeu*. Buc. 1970. 353–354. és Fochi, Adrian: *Datini și credințe populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea*. Buc. 1976. 23–29.

⁵ Vulcănescu, Romulus: *Mitologia română*. Buc. 1985. 224–225.

⁶ Vulcănescu: *i.m.* 332.

esik, mindenik nap levet egy-egy kozsókot, mígnem ingben marad. Ekkor jön egy erős hideg, és megfagyasztja őt (általában azért, hogy gonoszsága miatt megbűnhődjék). [...] Végül egész nyájával együtt kővé válik.”⁷

Bîrlea szerint a román folklórban általános, más népeknél viszont ismeretlen; mindössze Aarne-Thompson nemzetközi népmese-katalógusában az 503. típus egyik motívumát, valamint egy cseh meg egy lengyel mese motívumát rokonítja Baba Dochia meséjének hasonló motívumával.

Magam a rokonítással sokkal távolabb mennék, mert véleményem szerint a Bîrleától körvonalazott mesetípust a Vulcănescutól körvonalazott ősrégi monda a világszerte ismert, gazdag és bonyolult 403-as mesetípussal, illetőleg altípusaival kontaminálódott. E típus címe Antti Aarne-Stith Thompson nemzetközi népmesekatalógusában *The Black and the White Bride* (A fehér meg a fekete menyasszony).⁸ Dégh Linda összegezése szerint „az ártatlanul eltaszított meshősnő e története egész Európában rendkívül népszerű. Összetételében antik regényelemekig megy vissza, s így párhuzamosan fejlődött, formálódott mind a népi, mind pedig az irodalmi hagyományban. A kettő kölcsönös hatással volt egymásra, ennek köszönhető gazdag, egész Európában szerteágazó változatossága.”⁹ A magyar folklórban, természetesen, szintén gyakori; változatait Berze Nagy János (403.A) *Gyöngysíró leány* és (403.B) *Szép és csúnya leány* címmel rendszerezte.¹⁰

A 403-as mesetípust az ellentét a mostohaanya és mostohaleánya között feszül; ez alakult át Baba Dochia meséjében anyós-meny ellentété. A személyi csere nem meglepő, mert a meseanyagban mindkét konfliktus gyakori: a mostohaanya üldözi mostohaleányát, az anyós pedig üldözi menyét. A személyi cserén túlmenően Baba Dochia meséjének majd mindenik epizódja megtalálható a 403-as mesetípust és altípust. Így a mostoha a leányt télvíz idején eperért küldi; a lehetetlen feladatot Krisztus és Szent Péter segítségével oldja meg; más altípusokban segítőtársa a havasokban a tűz körül ülő hónapok vagy törpék egyike.

A 403-as mesetípust a cselekmény kettős tagolódású: anyja tanácsára vagy parancsára az édesleány is elindul, hogy végigjárva mostohatestvére útját, szintén elvegye jutalmát. Ő azonban, gonoszsága miatt, mindent ellentétesen tesz, mint jószívű mostohatestvére, mire megbűnhődik, sokszor életével fizet. Baba Dochia meséje szintén megőrizte ezt a szerkezetet: a gonosz anyós elindul, hogy maga is végigjárja menyé útját, azonban megbűnhődik: életével lakol.

A fentiek ismeretében most már nem lesz nehéz a nagymohai magyar Dóchia-mondát román forrásvidéke felé betájolni. Nincs mítoszi jellege: nem az ősrégi, mitikus meteorológiai mondának, hanem a bizonyos újabb keletű, továbbfejlődött-bonyolódott, összeurópai mesetípust az átvétele. Ugyanakkor egyszerűsödött: Annát sem Krisztus és Szent Péter, sem más mesebeli lény nem segíti a márciusi eperszedésben. Ez az egyszerűsítés mesei logikával jól megmagyarázható: ha az idő napról napra rohamosan melegszik, vagyis Anna napról napra kifelé megy a télből, akkor útjának végén időben is, térben is az érett eprekhez érkezik. Ezt a fokozatosságot a Dénes bácsi szövege is

⁷ Bîrlea: *i.m.* 13–14.

⁸ Aarne, Antti–Thompson, Stith: *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Second Revision.* (Folklore Fellows Communications, 184.) Helsinki 1961. 132–134.

⁹ Dégh Linda: *Kakasdi népmesék I.* (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, VII.) Bp. 1955. 481.

¹⁰ Berze Nagy János: *Magyar népmesetípusok.* Pécs 1957. I. 548–557.

pontosan érzékelteti: a hó mind kisebb lett; megjelent a zöld fű; virágzott, piroslott, végül pedig megérett az eper.

A kővé vált Dókhiából fakadó forrás nem Dénes bácsi leleménye, sem azoké az öregeké, akiktől fiatalkorában a mondát hallotta: már Niobé köszeméből könnyek hullottak, egy bukovinai román változatban pedig a hősnő hideg vizű kúttá változik, s a juhok körülötte virágokká.¹¹

Külön figyelmet érdemel a nagymohai monda román verses mondókája, már csak azért is, mert a gyermekmondókákhoz hasonlóan, a játszi szóalkotások miatt, némi magyarázatra szorul. Ez a mondóka a magyar szövegben Baba Dochia román mítoszi mondájának nyelvi maradványa.¹² A Bîrleától példaként idézett jellemző változata szerint a hősnő márciust csúfolja vele, újabb tápot adva ennek a bosszúállásra: „Ce mărtişor-hărţişor, / Îl trage baba p-un curişor” (Miféle márciuska-hárciuska, / Az anyóka egy seggecskére húzza).¹³ A nagymohai változatban a két első sor világos: „Föl, kecskék, a havasra!” A *făurel* és a *mărţişor* február és március népi nevének kicsinyítő képzős változata. A *găurel* a *gaură* (lyuk) kicsinyített formája. A *cuişort* látszólag a *cui* (szeg) kicsinyített formájának hihetnők, a Bîrleától idézett formulával összevetve azonban bizonyosabb, hogy a *curişor* félreértése. A csúfolódó mondóka tehát olyanformán hangzik, hogy „Februárka, lyukacska, márciuska, fenekecske alá teszek”.

2. A román monda átvétele láttán fölmerül a kérdés, hogy vajon korábban az emberek kővé válásának motívuma ismeretes volt-e a magyar népi prózában. Bihari Anna hiedelemmonda katalógusa¹⁴ meglepő módon ezt a témát nem tárgyalja, ezért kénytelen voltam visszamenni Szendrey Zsigmond 1922-ben közölt tipológiájáig. Ennek *Kővé válás* című X. fejezetében, 65. *Kővé vált bűnös* címmel olvasható a következő típusvázlat: „Az istentelen gonosz embert, az istenkáromlót, az ünnepnap dolgozót, a parázna papot és szeretőjét, a leányrablót, a hűséges kedvesét eltaszító férfit, a gyermekeit kínzó mostohát, az ártatlan menyét gyöttrő anyóst, a könnyörtelen gazdagot, a kenyeret meg nem becsülőt az Isten elrettentő példakép[pen] kővé változtatta.”¹⁵

Mivel a vázlat „az ártatlan menyét gyöttrő anyóst” is említi, megkíséreltem átrágni magam a Szendrey sajnálatosan sok sajtóhibával terhelt forrásjegyzékén, mígnem Orbán Balázs VI. kötetének a Szendreytől jelzett 188. lapja helyett a 388. lapon rátaláltam Baba Dochia mondájának jó száz évvel ezelőtti változatára. A monda színhelye ezúttal a Bucsecs hegység *Babile* nevű orma; ez a név a *Babele* változata. Orbán Balázs nem említi ugyan, de a lelőhely: a Kárpátok déli lejtője nyilvánvalóvá teszi, hogy nem egy románból átvett magyar mondát, hanem egy román monda magyar fordítását közölte.

Közleménye, a helyesírás és központozás lényegtelen modernizálásával, a következő:

¹¹ Bîrlea: *i.m.* 15.

¹² Az anyanyelvű szövegekben az idegen nyelvű verses betétekről mint a prózai alkotások vándorlásának nyelvi maradványairól és bizonyosságairól bővebben Faragó József: *Aranyhajú testvérek*. Romániai népmesék. Buk. 1964. 18–19, valamint Kovács Ágnes: *Fremdsprachige Stereotypen, Sprach- und Gesangseilagen in Prosatexten der Volksdichtung in der Muttersprache*. Acta Ethnographica XXI(1972). 109–125. és *Idegen nyelvű sztereotípiák, mondóka- és dalbetétek anyanyelvű prózai népköltési szövegekben*. Népi Kultúra — Népi Társadalom VII(1973). 161–180. L. a 20. jegyzetet is.

¹³ Bîrlea: *i.m.* 14.

¹⁴ Bihari Anna: *Magyar hiedelemmonda katalógus*. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 6.) Bp. 1980.

¹⁵ Szendrey Zsigmond: *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok*. Ethn. XXXIII(1922). 56. További adatok Sándor István: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870*. Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfijához. Bp. 1977. 815–816. *Kővé vált...*

Ezen a szép sétányon ér az utas a Babile ormára, hol asztalszerű nagy lapos kövek vannak szétszórva, melyekhez a következő regét kötik a pásztorok. A Jalomica völgyében rosszlelkű vénasszony lakott, ki utálta menyét és unokáját, s ezeknek vesztére tört; ugyanis kora tavasszal kemény parancssal küldé a Babile tetőre eperért, fenyegetődzvén, hogy anélkül megtérni nem merjenek. Szegények már soká bolyongtak hóban, zivatarban, végre kimerülten térdre estek s könyörögtek Istenhez, hogy vagy vegye őket magához, vagy mentse meg a könyörtelen asszonytól. Isten meghallgatta az ártatlanul üldözöttek kérését, a hó elolvadt, a hely zöldülni kezdett, az eper virágzott és ért egyidejűleg, s ők hálát adva, szedték tele edényeiket, s így tértek haza. Az öreg mérgelődött az elveszetteknek hitt megtértén, s azok eredményes eljárását az ördögnek tulajdonítván, elhatározta abból hasznot húzni, a juhait oda hajtván ott legeltetni, hogy a korai friss sajtból sok pénzt szerezhessen. Élelemmel látva el magát s kilenc sárikáit (guba)¹⁶ felöltözve el is indult a zöld gyep felé, nagy ügyel-bajjal felküzdötte magát, már látta zöldelleni a hó között a szép gyepet, midőn az igazságos és gonoszokat büntető Isten nagy esőt bocsájtott alá; megázott nehéz sárikja annyira nehezedett, hogy nem bírván, el kellett dobnia; így történt mindenikkel, míg ingre nem maradt; ekkor azonban roppant zivatar és hó jött, s oly hideg, hogy az öregasszony, sárikái és juhái is elfagytak, s a Babile tetőn most is látható lapos kövekké változtak. Eddig a rege.¹⁷

Míg tehát Baba Dochia román mondája, Orbán Balázs közvetítésével, a magyar irodalomban már 1873-ban ismeretessé vált, addig a nagymohai gyűjtés tanúbizonysága szerint ez a román–magyar művelődési kapcsolat az irodalomnál mélyebben: etnikai szinten is megvalósult — vagyis a román mondát a magyar folklór átvette és magába olvasztotta.

3. Ezt a tényt igazolja a mondának az a másik nagymohai változata is, amelyet másfél évvel később, 1967. december 6-án rögzítettem hangszalagra a 72 éves özv. Szabó Ferencné Szabó Máriától, *A kővé vált mokány asszony* címmel.¹⁸

Valamikor régebb hallottam az öregektől, hogy élt egy mokány¹⁹ ember feleségével együtt, akik mindig a havason nyároltak. De ősszel jött a hideg eső, lejöttek a havasjai falukba.

Közbe beteg lett az ura és meg is halt; maradt csak a szegény asszony. Az emberek mondogatták neki, hogy adja el a juhokot s mondjon fe róllok, me hát ő egyedül mit csinál? De az asszon nem hagyta abba: ő még sokat vót az urával a havason, s ő menyen megint a juhaival.

Közbe február havába gyönyörű szép tavaszi idő mutatkozott, s az asszony bizon elévette a juhait s kezdte hajtogatni:

—Ța, caprele mele, ța, oile! Ța, caprele mele, oile! Făurele-n găurel! Ța, caprele mele, ța!

De valaki mégis azt mondta, hogy

—Vigyázz, me március is nehéz lesz!

—A, március is lehet nehéz! Mărtișor in curișor! Ța, caprele mele, ța, oile, ța la oii la munte!

¹⁶ Sáríka, száríka: guba. Vö. r. saricã: ua. Változatairól, gyakoriságáról és elterjedéséről Márton–Péntek–Vöö: i.m. 350.

¹⁷ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, VI. Bp. 1873. 388.

¹⁸ Mg 1658. Is.sz. az idézett archívumban.

¹⁹ Mokány: havasi román juhosgazda. Vö. r. mocan: ua. Változatairól, gyakoriságáról és elterjedéséről Márton–Péntek–Vöö: i.m. 262–263.

S megint egy ember megszólalt:

*Apriel prieszte,
dar multe chelbeleşte.*

Az asszony ara sem hallgatott.

Ţa, caprele mele, Ţa! — hajtogatta fel a havas tetejére. — Hei, oile mele, hi!

S mire felért a havas tetejére, ott elég szép vót, de nem telt belé két-három nap, jött egy nagy havazás, úgy hogy mindent eltakart, hogy soha nem tudott lejőni. Kőé váltak a juhai, kecskéi, s a mokány asszony is ott maradott, amiről ma is beszél a legenda, hogy ott fagyott meg a mokány asszony juhostól együtt.

Ez a változat tovább árnyalja a román–magyar folklórkapcsolatok számtalan lehetőségére vonatkozó ismereteinket. Kitől tanulta a mesemondó? „Azt apósomtól hallottam, Szabó Ferencről. Úgy románul mondta, csak én nem tudom ojan pontosan kiejteni. Ojan igazi jól beszélt románul.” Adva van tehát egy aktív kétnyelvű mesemondó, aki anyanyelve mellett románul is jól tudott mesélni, valamint menyé, egy passzív kétnyelvű mesemondó, aki úgy véli, hogy a mondát románul nem tudja „pontosan kiejteni”, arra azonban vállalkozik, hogy magyarul tovább mesélje.²⁰ A monda román eredetét, állításán kívül, ezúttal is elárulják azok a román szövegformulák, amelyeket nem tudott magyarul visszaadni. Ezeket fönnebről részben már ismerjük, és az is kiderült, hogy Dénes bácsinál a cuişor valóban hibás volt a curişor helyett. Itt új, többször ismétlődő állatterelő vagy biztató formula is megjelenik: „Ţa, caprele mele, Ţa, oile la munte!” (Hei, kecskéim, hej, juhok, a hegyre!) És egy verses mondóka: „Apriel prieszte, / Dar multe chelbeleşte” (Április kedvez, / De sokat letarol).

Szabó Ferencné változata nem illeszkedik a mondának sem mítoszi, sem mesei redakciójába. A mesei redakcióra jellemző kettős tagolódás s ezzel együtt a mesei motívumok merőben hiányzanak belőle, mint ahogy a mitológiai, sőt meteorológiai vonatkozásai is elhomályosultak. Román szövegformulái, a szóhagyomány erejénél fogva, megőrizték ugyan februárt és márciust csúfoló jellegüket, a mesemondó azonban az idő lehülését nem hozza kapcsolatba a hónapok bosszújával. Így a román Baba Dochia mondából egy olyan magyar nyelvű kövő válási monda alakult, amelyben már csak a román szövegrészek árulják el nemréggi eredetét.

²⁰ A kétnyelvű mesemondásról, további szakirodalommal Faragó Józseftől: *Kétnyelvű mesemondóink*. Korunk XXIII(1964). 1174–1180; *Cîteva date cu privire la povestitul bilingv în Europa Răsăriteană*. Revista de etn. și folc. XII(1967). 277–282; *Zweispachige Märchenerzähler in Siebenbürgen*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde XIII(1970). 57–69; *A kétnyelvű mesemondók repertoárjának nyelvi megoszlásáról*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI(1974). 18. sz. 69–73; *Sur la répartition linguistique du répertoire des conteurs bilingues*. Makedonszki Folklor VII(1974). 13. sz. 15–20; *Kétnyelvű mesemondók Kelet-Európában*. Művelődés XXVIII(1975). 3. sz. 49–52; *Zweispachige Märchenerzähler in Osteuropa*. = *Interetnické Vítahy vo folklóre Karpatskej oblasti*. Bratislava 1980. 125–135.